

Arbetsbegreppet i *Kapitalet*

1 Introduktion

Frågan om vad arbete innebär i det kapitalistiska produktionssättet är förstas väldigt central i *Kapitalet*, och det är inte möjligt att uttömma den på ett kort föredrag. Vad jag ska göra är att fokusera på några kapitel i *Kapitalet*, och presentera analyserna i dessa kapitel. Vad jag hoppas är att kunna ge en skiss över både de begrepp som är nödvändiga för att förstå vad arbete innebär, och även något om de historiska utvecklingsfaser som arbetsprocessen genomgår. Mer specifikt ska vi titta på kapitel 5, som behandlar relationen mellan arbetsprocess och värdebildningsprocess, och sedan kapitel 11-13, som går igenom den historiska utvecklingen från enkel samverkan till storindustri. Jag kommer också nämna de avslutande sidorna i kapitel 24, som syftar framåt mot det kapitalistiska produktionssättets upphävande och etableringen av ett nytt, samhälleligt egendomsförhållande.

Så hur ska vi börja? I högstadiet stöter vi på en vanlig definition av vad ekonomi är: "Ekonomi är läran om hushållning med begränsade resurser." Marx skulle säga att detta är helt felaktigt. I alla samhällen som är mer avancerade än kringströvande nomadiska grupper, så har det alltid producerats ett överskott, en rikedom. Detta överskott är alltså en produktion utöver vad som krävs för att reproducera samhällets medlemmar och deras livsbetingelser. Olika samhällen producerar olika typer av överskott, och man kan alltså fråga sig vem som kontrollerar detta överskott, vem som producerar det, och vem som får ta del av det, men också vilken form överskottet antar. På den allra första raden i *Kapitalet* säger Marx att

"I samhällen som behärskas av det kapitalistiska produktionssättet framträder rikedom som en 'enorm ansamling av varor' och den enskilda varan som dess elementarform."

Vad Marx säger är att rikedomen inte antar formen av grandiosa pyramider eller aristokratiska lyxartiklar, utan varor. Och det är någonting som präglar produktionen i stort: dess yttersta mål är att producera varor som ska säljas på en marknad, och därutöver även realisera en profit för varornas ägare. Så en mer rimlig fråga man kan ställa sig vad gäller ekonomi, är vilka specifika samhälleliga relationer som uppstår, givet ett visst slags produktionssätt.

2 Arbetets tre grundelement

För att kunna analysera arbetsprocessen i det kapitalistiska produktionssättet så börjar Marx först med att fråga, i kapitel 5, vad som är universellt giltigt för arbetsprocessen i alla samhällen, för att sedan kunna analysera vad som är unikt just för det kapitalistiska produktionssättet. Vad är då arbetsprocessen? Marx säger att: "Arbetsprocessen är i första hand en process mellan människa och natur". Vad innebär det? Människan bearbetar naturen runt omkring sig så att naturen hamnar i former som är tillgängliga för människan. Det kan handla om allt från att så frö i jorden så att det växer olika sädesslag till att genmodifiera dessa sädesslag i laboratoriet så att de blir lämpliga exakt för de behov som vi avser. Så via arbetet genomför människan en formförvandling av naturen. Men Marx poängterar också att den här processen då människan omgestaltar naturen runt omkring sig även innebär att människans natur självt förändras, så att det inte på något sätt finns en evig, historiskt oberoende mänsklig natur. Så arbetet är inte bara någonting som förändrar naturen, utan även något som förändrar människan själv.

Vilka former kommer arbetsprocessen själv att ha, oberoende av alla historiska sammanhang? Marx säger: "Arbetsprocessens tre grundelement är: den målmedvetna verksamheten, dvs själva arbetet, objektet för arbetet och arbetsmedlen." Vad innebär det här? Att själva arbetet beskrivs som en målmedveten verksamhet innebär att Marx avskiljer det mänskliga arbetet mot de verksamheter som olika djur har för sig. Han jämför den sämste arkitekt med det bästa bi och säger att skillnaden dem emellan ligger i att arkitekten har gjort klart huset i huvudet innan hon bygger det i verkligheten. Det finns alltså en planmässighet eller målmedvetenhet i arbetet. Objektet för arbetet är det material som behandlas för att bli en slutgiltig produkt. Arbetsmedel är slutligen det som förmedlar själva arbetet på arbetsobjektet, dvs det man utför arbetet med: verktyg, redskap, maskiner osv. Så länge inte arbetsmedlet är arbetarens egen kropp så innebär det att arbetaren primärt verkar på arbetsmedlet och inte arbetsobjektet. Arbetsmedlen är också intressanta ur historisk synvinkel, de säger väldigt mycket om vilken typ av produktionsförhållande som ligger bakom att just de används. Som exempel tar Marx upp hur de svarta slavarerna på bomullsfälten i Amerika ofta fick använda väldigt grova och otympliga arbetsredskap eftersom de var så vårdslösa med dem, dvs slavproduktionen satte sin prägel på arbetsmedlen.

Slutresultatet av arbetsprocessen är förstas en produkt. Denna produkt kan sedan användas på två olika sätt. Antingen trillar den ut ur produktionen och konsumeras individuellt på ett eller annat sätt. Eller så stannar den kvar i produktionen, och ingår i en annan arbetsprocess.

Vad kommer då att hända med arbetsprocessen, eller själva produktionen, i ett kapitalistiskt samhälle? Vi vet att produktionen i ett kapitalistiskt samhälle primärt handlar om att producera varor. Därför kommer det att säga en hel del om vad som händer med arbetet, om man analyserar hur varor fungerar.

Låt oss nu repetera vad som händer då en vara byts och vad vi kan dra för slutsats om arbetet utifrån det. En vara är som bekant en enhet av bruksvärde

och bytesvärde (eller endast värde, vilket Marx ofta säger). Bruksvärde i bemärkelsen att den har en samhällelig nytta, dvs kan tillfredsställa olika typer av behov. Bytesvärde i bemärkelsen att den kan säljas på marknaden till ett visst pris. Vad Marx ständigt poängterar är dock att det inte finns en enda atom materiellt bytesvärde i en produkt. Egenskapen att ha ett värde är en samhällelig relation, som förmedlas via varorna.

Egenskapen att olika produkter har ett värde innebär att de går att jämföras med varandra, att man kan likställa dem. Det som är lika för alla produkter är just att de är resultatet av mänskligt arbete. Men om det är så att man i utbytesprocessen bortser från varornas konkreta egenskaper, deras bruksvärde, och endast likställer dem som värden, så innebär detta att även det arbete som producerar dem kommer att kunna delas in i två aspekter. Å ena sidan konkret arbete, som producerar bruksvärde, dvs objekt med olika konkreta egenskaper. Å andra sidan abstrakt arbete, som producerar värde. Abstrakt arbete innebär alltså att man skalar bort alla de konkreta bestämningarna för arbetet, dvs om det är arbetet som producerar skor, syr kläder, bygger hus osv, och endast ser det just som en allmän förbrukning av arbetskraft.

Så måttet på en varas bytesvärde är alltså hur mycket abstrakt arbete som krävdes för att skapa den, dvs hur lång arbetstiden var. Men, det kan inte gälla att det är den enskilda arbetstiden som krävdes för just en enskild vara. Tvärtom sker det en genomsnittsprocess i utbytet så att det är den samhälleligt genomsnittliga arbetstiden för varans produktion. Dvs abstrakt arbete blir ett mått på den genomsnittliga nödvändiga arbetstiden som krävs för produktionen av ett visst objekt.

Att arbetet samtidigt både är konkret och abstrakt innebär för produktionsprocessen att den både är en arbetsprocess, dvs produktion av bruksvärden, och värdebildningsprocess, dvs produktion av bytesvärden. Att kunna analysera produktionsprocessen på dessa två nivåer är väldigt viktigt i Marx analys, eftersom det innebär att produktionsprocessen inte bara påverkas av den tekniska utvecklingen, utan att den även är samhälleligt bestämd i och med att den ska producera värde. Hela värdeproblematiken kommer att påverka produktionsprocessens dynamik.

Men vilka specifika samhällelige former kommer arbetsprocessen ta i det kapitalistiska produktionssättet, om vi nu har denna kännedom om varans och arbetets dubbelhet? Två saker karaktäriserar själva den kapitalistiska arbetsprocessen: Kapitalisten kontrollerar arbetsprocessens gång, och han eller hon äger även dess slutprodukt. Det innebär även att kapitalisten kontrollerar bruket av arbetskraften. Men vad är kapitalisten ute efter med arbetsprocessen? Slutresultatet är ett bruksvärde, som kapitalisten äger. Men bruksvärdet i sig är inte intressant. Tvärtom är det endast bruksvärdet såsom bärare av bytesvärde som utgör kapitalistens intresse. Och förutom att sälja varorna som produceras och realisera deras värde, vill han eller hon dessutom realisera ett mervärde, dvs i slutändan lämna hela affären med mer pengar än vad som ursprungligen satsades.

Men hur är det ens möjligt att producera ett mervärde, en profit? För att förstå det måste vi analysera en speciell sorts vara, nämligen arbetskraften.

3 Arbetskraften

Vi har alltså sett att då en vara produceras får den både ett bruksvärde och ett bytesvärde, och att detta är analogt med hur produktionsprocessen både är en arbetsprocess och en värdebildningsprocess. Centralt för bestämningen av storleken på bytesvärdet är den genomsnittliga arbetstiden som krävs för att producera en vara. Men om kapitalisten köper arbetskraft för, säg, två miljoner kronor, och produktionsmedel för två miljoner kronor, så skulle man ju initialt tro att värdet på det totala antalet varor som produceras enbart skulle vara just fyra miljoner kronor. Men varifrån kommer då profiten? Det kan inte vara tal om något slags lurendrejeri vid försäljningen av varan, eftersom ett sådant lurendrejeri i slutändan skulle ge plus minus noll på samhällelig totalnivå.

För att förstå detta så särskådade Marx just arbetskraften. För vad arbetaren säljer till kapitalisten är inte en viss mängd arbete, t ex "arbetet som krävs för att göra 10 skor". Vad arbetaren snarare säljer är just förmågan att arbeta, själva arbetskraften. Och precis som alla andra varor har även arbetskraften ett bruksvärde och ett bytesvärde. Och det är i den skillnaden, mellan arbetskraftens bruksvärde och bytesvärde, som källan till mervärde ligger. Vad är arbetskraftens bytesvärde? Det är värdet på alla de varor som krävs för att reproducera arbetaren, dvs kläder, mat, hyra, nöjen, sjukvård osv. Vad är arbetskraftens bruksvärde? Det är helt enkelt förmåga att arbeta. Men arbeta hur länge? Och hur intensivt? Det är förstås en öppen fråga, en fråga om styrkeförhållandena i klasskampen. Vi ska prata lite mer om det snart. Anta för ögonblicket istället att arbetskraftens bruksvärde är fixerat, så att i bruksvärdet ingår att kapitalisten förfogar över arbetarens arbetsförmåga under åtta timmar om dagen, fem dagar i veckan med en viss intensitet. För att producera de varor som krävs för arbetarens reproduktion krävs, säg, fyra timmars arbete om dagen, fem dagar i veckan. Detta kallar Marx för den nödvändiga arbetstiden av arbetsdagen, dvs den arbetstid som motsvarar värdet av arbetskraften, eller annorlunda uttryckt, den tid som krävs för att producera de varor som arbetaren själv behöver. Men då återstår fyra arbetstimmar om dagen. Detta kallar Marx för merarbetet, dvs den arbetstid utöver den som krävs för att producera arbetarens reproduktionsvaror. Detta är ett gratisarbete, dvs kapitalisten betalar inte för det. Och det är detta merarbete som ligger bakom kapitalistens mervärde, eller profit.

Kvoten mellan merarbetstid och nödvändig arbetstid utgör exploateringsgraden. Det kapitalistiska produktionssättet utgör alltså ett exploateringsförhållande, och den här kvoten utgör ett exakt mått på graden av exploatering. Olika former av merarbete har funnits i alla samhällen. Det kan ha varit i form av slavarbete, av ett tionde under feodala förhållanden osv. I det kapitalistiska samhället antar merarbetet formen av lönarbete, och merarbetets produkter antar formen av varor. Ägaren av merarbetets resultat är den enskilde kapitalisten, och värdet som merarbetet producerar kan antingen gå till reveny, dvs individuell vinst åt kapitalisten, eller till utvidgad produktion, dvs olika nyinvesteringar.

Men för att exploateringen ska vara möjlig så krävs det att det finns just en

“fri” lönarbetare som inte har något annat att sälja än sin arbetskraft. Denna lönarbetare måste skapas som ett historiskt resultat, dvs separationen mellan arbetare och produktionsmedel måste etableras historiskt, och denna separation måste dessutom ständigt upprätthållas. Den fria lönarbetaren är någon som alltid måste skapas. Detta kallas för primitiv ackumulation, och Marx beskrivning av det är ett av de mer fascinerande avsnittet i *Kapitalet*.

Men, arbetskraftens bytesvärde och bruksvärde är alltså inga fixerade storheter. De har alltid en viss given historisk nivå, som är öppen för olika kamper. Bruksvärdet förändras genom att en normalarbetsdag bestäms, dvs en arbetsdag med en viss längd och intensitet. Kampen om en sådan normalarbetsdag är förstas en ständigt pågående kamp. Bytesvärdet kan förändras på två sätt. Antingen genom en kulturell och politisk kamp så att en större mängd varor anses ingå i arbetarens reproduktionsnivå. Självklart är denna nivå inte densamma för alla arbetare, utan kommer att skiftas beroende på bildningsnivå, typ av arbete, osv inom ett land och även skiftas mellan olika länder. Det andra sättet att minska detta värde är helt enkelt att minska värdet på reproduktionsvarorna. Genom att produktivkrafterna ökar, genom exempelvis införandet av maskinteknik, krävs det mindre arbetstid för att producera kläder, mat osv. Detta gör att arbetskraftens bytesvärde sjunker, vilken i termer av arbetsdagens fördelning på nödvändigt arbete och merarbete gör att det nödvändiga arbetet sjunker och merarbetet ökar. Men i ett kapitalistiskt samhälle innebär detta även att andelen fritid *inte* ökar, trots att den tid som är nödvändig för reproduktionen minskar! Det är därför kampen om tiden blir ett så centralt moment i klasskampen: kampen om att sänka arbetsdagens längd, att öka mängden raster, att minska intensiteten, att få fler dagar i semester osv. Mycket handlar alltså om en kamp om hur kvoten mellan merarbetstid och nödvändig arbetstid ska se ut.

4 Samverkan

Vi har nu tittat på ett par centrala begrepp för arbetet. Låt oss nu titta på hur arbetsprocessen organiserades och omvandlades då det kapitalistiska produktions sättet etablerades på allt större skala.

Det första vi ska titta på är vad Marx kallar för samverkan. Marx säger att:

“Ett större antal arbetares verksamhet vid en och samma tid, i samma rum ... för att producera samma varuslag under befäl av samma kapitalist bildar historiskt och definitionsmässigt utgångspunkten för den kapitalistiska produktionen.”

Vi har alltså en kapitalist som har anställt ett större antal arbetare för att vid samma plats och tidpunkt producera ett visst varuslag. Vid detta stadium har kapitalisten inte börjat revolutionera själva arbetsprocessen, så vi kommer även ha en rad hantverksmetoder för att producera en viss vara nedärvda från tidigare produktions sätt. Vad som helt enkelt händer är att kapitalisten kan applicera dessa metoder i större skala. Vad är det omedelbara resultatet av

detta? Det kommer ske en effektivisering av produktionen då man använder den i större skala. Man kan använda produktionsmedlen mer effektivt, lokalkostnaden krymper osv. Dessutom uppstår en ny typ av kraftpotential, där själva numerären gör att arbetet kan utföras med större kraft. Marx jämför med ett infanteriregemente, där det totala regementet uppvisar en militär kapacitet som är större en summan av de individuella kapaciteterna. Så samverkan i sig förändrar inte själva arbetsprocessens natur, men den gör den mer effektiv genom att genomföra den i större skala.

Samverkan har förstås funnits tidigare, det räcker med att tänka på konstruktionen av pyramiderna. Men det som är unikt för just den kapitalistiska formen av samverkan är att tidigare former av samverkan antingen skedde i någon form av social gemenskap, exempelvis en by som gemensamt brukade jorden, eller i ett tvångsförhållande. Men arbetaren säljer sin arbetskraft "frivilligt", han eller hon är en fri lönarbetare. Kapitalisten köper denna arbetskraft och har rätt att bruka den hur han eller hon vill under arbetsdagens längd. Det gör att själva arbetsprocessen kan organiseras bortom tidigare inskränkningar pga tvång, tradition, skräväsande, sociala hänsyn osv. Arbetsprocessen kan göras rationell på ett helt nytt sätt. Vad som därigenom också händer inom samverkan är att då allt fler arbeten förs in under samma tak träder de direkt i relation till varandra. Deras produktivkraft, dvs förmåga att producera en viss mängd varor under en viss tid, blir omedelbart samhällelig. Men det ironiska är att samtidigt som produktivkraften blir direkt samhällelig, blir produkten individuellt ägd och hamnar i kapitalistens händer.

Vad som händer med denna kapitalist är att han eller hon dirigerar själva arbetsprocessen, dvs frigör sig själv från bördan av att behöva arbeta och går därigenom över till att direkt leda arbetet. Men allt eftersom verksamheten växer blir det nödvändigt att anställa olika typer av mellanhänder i övervakningen. Men det är inte bara den begynnande komplexiteten i arbetsprocessen som behöver övervakas. Då allt fler arbetare placeras under samma tak kommer även deras motstånd att växa. Att produktionsprocessen både är en arbetsprocess och värdebildningsprocess återspeglas i dessa två typer av övervakning. Å ena sidan måste arbetsprocessen övervakas från rent teknisk synpunkt (dvs att alla operationer sker i rätt ordning, att rätt proportioner av råmaterial finns tillgängligt osv), å andra sidan måste själva värdebildningsprocessen övervakas så att det inte sker något spill, sabotage, maskeri, frånvaro osv (dvs att det levande arbetet hela tiden finns där för att bilda värde). Inte bara arbetsprocessen, utan också arbetarna måste övervakas. Men i och med att det är kapitalisten som övervakar och leder arbetet, kommer även den nya samhälleliga produktivkraft som samverkan skapar framstår som någonting som tillhör kapitalisten.

Men även om det är kapitalisten som framstår som upphovet till den samhälleliga produktivkraften så är inte arbetaren helt uttömd på en individuell produktivkraft. Det är fortfarande så att själva källan till produktionen är arbetarens arbete och färdighet, eftersom det fortfarande är olika hantverksmetoder som används i arbetsprocessen. Så arbetarens subjekt är fortfarande den dominerande delen i verksamheten, dvs hans eller hennes utbildning, vilja och färdighet.

Slutligen, allteftersom kapitalisten samlar tillräckligt många arbetare under samma tak och kontrollerar arbetsprocessen så kommer själva denna arbetsprocess att förändras. Vi kommer att ta steget in i manufakturen.

5 Manufaktur

Historiskt diskuterar Marx en period som varar från mitten av 1500-talet till sista tredjedelen av 1700-talet, enligt honom själv. Det är en period då det sker olika omvandlingar i arbetsprocessen som sedan banar väg för den industriella maskindriften. Vi såg tidigare hur samverkan tog redan existerande hantverksarbeten och förde in dem under samma tak för att applicera dem i större skala. Vad som händer i manufakturen är att själva hantverksarbetet spjälkas upp och specialiseras. Man börjar alltså omvandla själva arbetsmetoderna. Så medan det tidigare krävdes en fullfjätratrad hantverksskicklighet för att utföra arbetet, så kommer nu arbetet specialiseras och inte alls kräva samma grad av färdighet och utbildning. Det rör sig inte längre om hantverksarbete utan om detaljarbete, och den arbetare som utför detta kallas detaljarbetaren. Detaljarbetaren kommer att utföra olika delmoment i hantverksarbetet. Det är förvisso så att den hantverksmässiga skickligheten, och då även arbetarens subjektiva status, ligger till grund för produktionen, men denna skicklighet har alltså styckats upp och fördelats på en större mängd arbetare.

Några exempel på olika manufakturer som Marx diskuterar är droskmanufaktur, papperstillverkning, nålproduktion, urproduktion och glasflaskmanufaktur. Han går in och analyserar arbetsmetoderna i dessa områden i detalj.

Vad är då den omedelbara effekten av denna uppspaltning? För det första sker det någonting med detaljarbetaren själv. Från att ha varit en dynamisk hantverksarbetare så reduceras detaljarbetaren till ett "automatiskt, ensidigt fungerande organ" - det introduceras en monotonitet och likformighet i arbetsprocessen. Så vi ser en klar förkrympning, eller vad man ska kalla det, av den enskilde arbetarens verksamhetsfält. Rent produktivitetmässigt fanns det otaliga håligheter och tidsspill i en hantverkarbetarens dagar då denne rörde sig från olika delar av arbetsprocessen, men dessa tidsluckor kommer att täppas igen. Produktionen kommer att effektiviseras och snabbas upp. Resultatet blir att arbetets produktivkraft utvecklas. Arbetsprocessen rationaliseras.

Förutom en specialisering av detaljarbetaren kring ett visst avgränsat delmoment i hantverksprocessen sker också en specialisering av de arbetsinstrument som detaljarbetaren använder (i dessa kapitel använder Marx oftast termen arbetsinstrument istället för arbetsmedel). Marx säger: "Detaljarbetaren och hans verktyg bildar manufakturens grundelement." Detta är värt att poängtera innan vi tittar på storindustrin, att det fortfarande är själva arbetaren, och sättet som arbetaren tillämpar verktygen, som är grundvalen för produktionen.

De olika arbetsmoment som finns inom manufakturen kommer alla att ha en viss svårighet och kräva en viss grad av utbildning. Det gör att det uppstår en stratifiering bland de arbetare som utför dessa olika moment. "Manufak-

turen utvecklar en hierarki av arbetskrafter”. Vad vi ser hos Marx är här en klassammansättningsanalys. Marx tittar på hur produktionsvillkoren skapar en karaktäristisk typ av arbetare, detaljarbetaren, och hur hierarkierna inom manufakturen återspeglas i hierarkier inom arbetskraften. Grunden för hierarkin är graden av utbildning som krävs för att utföra olika moment och vilken relation dessa moment har till produktionen. En ny sak med manufakturen är även att det finns ett understa skikt av helt utbildade arbetare som utför de enklaste momenten. Själva frånvaron av utbildning blir också till en specialitet. I det stora innebär detaljarbetaren att utbildningskostnaderna sänks eftersom man kan spjälka upp själva utbildningen (som det överlag krävs mindre av) och därigenom effektivisera den. Därigenom sänks värdet på arbetskraften. Vi ser alltså två dubbla tendenser för att öka mervärdet: Dels genom att minska värdet på arbetskraften och dels genom att öka arbetets produktivitet.

Det intressanta här är att vi får en väldigt skarp skillnad i hur arbetsfördelningen regleras inom manufakturen och inom samhället i stort. För inom manufakturen så kommer kapitalisten att ha stenkoll på vilka som gör vad osv, men inom samhället i stort så kommer arbetsfördelningen att helt vara underställd marknadens nyck. Marx raljerar över den här kontrasten:

“Den borgerliga mentaliteten hyllar den manufakturmässiga arbetsfördelningen, arbetarens livstidslånga slaveri vid ett delmoment och detaljarbetarens villkorslösa underkastelse under kapitalet som medel att organisera arbetet för att öka produktivkraften. Samma borgerliga mentalitet fördömer lika högröstat varje medveten offentlig kontroll och reglering av den samhälleliga produktionsprocessen som en kränkning av den individuella kapitalistens odiskutabla äganderätt och frihet och som ett hinder för hans kreativitet.”

Det här är någonting man känner igen från våra dagar, exempelvis från klimatmötet i Köpenhamn där varje försök att gå in och kontrollera produktionsprocessen möttes av högljudda invändningar från den borgerliga mentaliteten.

Vi ser nu också hur manufakturen pekar framåt mot storindustrin vad gäller att frikoppla arbetarens subjektivitet från själva arbetsprocessen. Marx pratar om en skilsmässoprocess där den samhälleliga produktivkraften och den intellektuella kraftpotentialen i produktionsprocessen ställs mot arbetaren som någon annans egendom och kontroll. Och denna skilsmässoprocess börjar då i den enkla formen för samverkan men fulländas inom storindustrin.

Övergången till storindustri sker då manufakturers produktionsbehov kommer i motsättning till den själv. Dels så möjliggör manufakturen produktion av maskiner, men manufakturen själv har egentligen inte omvandlat hantverkskaraktären på arbetet, utan bara lyft hantverksprocessen till en ny nivå. Vad storindustrin kommer att göra är att omvandla hela arbetsprocessen så att grundvalen för produktionen inte kommer att vara arbetaren själv utan arbetsinstrumentet.

6 Storindustri

Marx inleder kapitel 13 med ett citat av J S Mill: ”Det kan ifrågasättas om alla hittills gjorda mekaniska innovationer har lättat vardagens slit för någon enda mänsklig varelse.” ”Men”, säger Marx:

”detta är heller inte på något sätt syftet med det kapitalistiska bruket av maskiner. Precis som allt annat som utvecklar arbetets produktivkraft är avsikten med maskinerna att göra varorna billigare och förkorta den del av arbetsdagen som arbetaren behöver för sig själv, för att på så sätt förlänga den andra del av arbetsdagen som han ger kapitalisten gratis. De är ett medel för att producera mervärde.”

Marx säger alltså att det inte bara går att analysera införandet av maskiner från deras materiella och tekniska ståndpunkt, utan man måste också analysera den samhälleliga form som de används under. Så vad vi ser när maskiner införs är inte att arbetets slit minskar och arbetsdagens längd förkortas. Tvärtom kommer införandet av maskiner innebära mera slit och längre arbetsdag när det handlar om det kapitalistiska bruket av maskiner. Varför det blir så ska vi titta på nu.

Vad är det då som händer när storindustrin etableras? Om revolutionen av arbetsprocessen inom manufakturen handlade om att omgestalta arbetskraften - dvs förvandla hantverksarbetaren till detaljarbetaren - så handlar den inom storindustrin om att omgestalta arbetsinstrumentet. Vi såg i manufakturen hur arbetsinstrumenten specialiserades, men det var fortfarande arbetaren som var central i deras bruk. Vi ska nu se vad som händer med arbetsinstrumentet.

Om vi tittar på maskinen så kommer den att karaktäriseras av tre grundelement: drivaggregat, transmissionsmekanism och verktygs- eller arbetsmaskin. Drivaggregatet är själva kraftkällan och kan bestå av muskelmassa, djur, vattendrag, vindkraft, ångmaskinen osv. Transmissionsmekanismen omvandlar den rörelse som drivaggregatet alstrar till en rörelse som är lämplig för själva verktygsmaskinen. I exempelvis ett vattenhjul så behöver den cirkulära rörelsen omvandlas till linjär rörelse eller liknande beroende på funktionen. Verktygsmaskinen är den del som utför själva arbetet. Vad som händer är att de tidigare specialiserade hantverksverktygen helt enkelt kommer att placeras på verktygsmaskinen, och människan initialt kommer att delegeras till drivaggregatet. Men denna funktion kommer senare att tillfalla djur- eller naturkrafter allteftersom drivaggregatets storlek växer.

Marx räknar upp en rad problem som fanns för de olika kandidaterna till drivaggregatet. En häst är för lynnig och dyr att driva, vindkraft är rätt så opålitligt och svårkontrollerat, vattenkraft är geografiskt lokaliserad och går inte att flytta runt på ett enkelt sätt. Den stora revolutionen skedde när ångmaskinen infördes. Den behöver bara drivas med kol och vatten, och framför allt går den att flytta runt, så att produktionen inte behöver fördelas över vattendragen i landsbygden utan kan koncentreras i städerna. Dessutom är den lätt att expandera, så att flera verktygsmaskiner kan drivas av samma drivaggregat, vilket i sin tur leder till en mer omfattande transmissionsmekanism. När man

börjar designa denna transmissionsmekanism och hur olika verktygsmaskiner ska samverka så är det inte längre arbetarens subjekt som ligger till grund för hur arbetsprocessen konfigureras, vilket skedde inom manufakturen. Nu kan istället arbetsprocessen analyseras helt rationellt och vetenskapligt utifrån det enda syftet att producera så många varor som möjligt under en viss tidsrymd. I vissa fall kan det hända att arbetaren fortfarande behövs vid vissa delmoment, men så fort dessa delmoment kan rationaliseras bort blir produktionen helt automatiserad och arbetaren delegeras till rollen av att endast övervaka produktionen.

Men vad händer då med själva värdet, eller produktionen av bytesvärden, då man inför maskiner i stor skala? Det viktiga för att kunna analysera det är att förstå att maskinen "ingår till sin helhet i arbetsprocessen men endast partiellt i värdebildningsprocessen." Vad innebär det? Vi har ju sett att måttet på mängden bytesvärde i en vara är den samhällsliga nödvändiga arbetstiden som krävs för att producera den, eller lite grövre, värdets storlek motsvarar mängden arbete. Maskinen kommer därför självt inte att skapa något nytt värde i produktionsprocessen: allt som händer är att dess eget värde - dvs den mängd arbete som krävs för att skapa maskinen - förs över till produkten. Men förs hela maskinens värde över till produkten? Självfallet inte. Det är bara en viss del av maskinens värde som förs över till produkten. Om en maskin under sin totala livslängd producerar 1000 produkter, så kommer varje produkt att få 1/1000 av maskinens totala värde. Det är det som menas med att maskinen bara deltar partiellt i värdebildningsprocessen. Det är det levande arbetet som arbetaren utför som kommer att materialisera det döda arbetet, som maskinen representerar, i produkten. Men samtidigt har vi sett att det är maskinen som är det dominerande inslaget i produktionen. I någon mening är det då det döda arbetet som dominerar över det levande, vilket inte var fallet i manufakturen. Det är alltså inte längre arbetsinstrumentet som förmedlar arbetarens arbete på arbetsobjektet, utan arbetaren som förmedlar arbetsinstrumentets arbete på arbetsobjektet. Och det är inte längre det levande arbetet som kontrollerar det döda, utan det döda som kontrollerar det levande. Maskinapparaten är en zombie.

Vad händer då med möjligheten att producera mervärde? Vi har sett att källan till mervärde är det merarbete som kapitalisten får gratis av arbetaren, vilket är själva grunden för exploateringen. En direkt konsekvens av att arbetarens reproduktionsvaror blir billigare när maskiner införs är förstas att värdet på arbetskraften minskar, vilket förskjuter förhållandet mellan nödvändigt arbete och merarbete inom produktionen. Men det finns en motsättning här. Det totala mervärdet är lika med mervärdekvoten, dvs förhållandet mellan merarbete och nödvändigt arbete, gånger antalet sysselsatta arbetare. Om man inför maskiner ökar alltså mervärdekvoten, men den variabla kapitaldelen minskar vilket alltså minskar antalet sysselsatta arbetare. Det finns alltså två motsatta tendenser på spel här som påverkar hur mycket mervärde kapitalisten kan erhålla. Så om vi antar att mervärdekvoten ökar och antalet sysselsatta arbetare minskar, vad ska då kapitalisten göra? Han eller hon måste självfallet exploatera de kvarvarande arbetarna hårdare, eftersom det endast är arbetet som är mervärdets

källa. Detta sker antingen genom att förlänga arbetsdagen eller genom att öka arbetets intensitet. Kapitalisten måste hela tiden besvärja mer och mer levande arbete. Marx säger:

“Om maskinen är det mäktigaste medlet för att stegra produktiviteten hos arbetet, dvs förkorta den arbetstid som krävs för att producera en vara, så blir den dock i händerna på kapitalet inom industrier som den först griper tag i det mäktigaste medlet för att förlänga arbetsdagen bortom varje naturlig gräns.”

Driften att förlänga arbetsdagen blir då en naturlig konsekvens av det kapitalistiska bruket av maskinen. Men att förlänga arbetsdagen möter förstas slut på biologiska och moraliska gränser som gör att en lagstiftad normalarbetsdag införs. Kapitalet kontrar då med att inom denna arbetsdags gränser höja intensiteten i arbetet så mycket som möjligt, antingen genom att höja maskinhastigheten eller genom att låta arbetaren hantera flera verktygsmaskiner på samma gång. Marx ägnar en stor del av kapitel 13 åt att beskriva konsekvenserna för arbetarbefolkningen då fabriker införs i stor skala. Vi ser nu varför en av arbetarrörelsens grundkrav är att sänka arbetstiden, med bibehållen lön. Det handlar helt enkelt om att minska exploateringsgraden, och förstas på sikt att göra sig av med hela exploateringsförhållandet överhuvudtaget.

7 Kommunistiskt arbete

Vi kan nu, avslutningsvis, blicka tillbaka över de olika faser som arbetsprocessen genomgår och se hur de syftar framåt bortom den kapitalistiska privategendomen, genom att referera lite löst till kapitel 24. Vi såg att kapitalisten börjar med att plocka upp tidigare existerande hantverksmetoder och applicera dem i större skala. För att detta ska vara möjligt krävs det en föreliggande separation mellan arbetskraft och produktionsmedel, så att det på marknaden existerar en lönarbetare som inte har annat att sälja än sin egen arbetskraft. Kapitalisten är fri från alla sociala och historiska tvång och kommer försöka omvandla arbetsprocessen med det enda syftet att producera fler varor under kortare tidsperiod. Detta leder till manufakturen, där arbetskraften omvandlas i den meningen att hantverksarbetet styckas upp i sina delmoment, som detaljarbetaren sedan utför. I storindustri sker nästa omvälvning, nämligen i arbetsinstrumentet. Nu ställs själva arbetaren vid sidan och blir inte längre den subjektiva grundvalen för produktionen, utan vi får en objektiv produktionsapparat där vetenskapen bestämmer arbetsprocessens utformning. Maskinen möjliggör ett kraftfullt minskande av arbetstiden, men vad vi istället ser är hur det döda arbetet dominerar över det levande och arbetets intensitet och längd ökar. Expropriationen av arbetarna har resulterat i en omvandling av deras funktion, bildning och färdighet, liksom i en förändring av deras produktivkraft: den engageras inte längre på individuell utan på direkt samhällsnivå. Nästa steg i expropriationen blir enskilda kapitalisters expropriation av

andra kapitalister: kapitalet kommer centraliseras i allt färre händer, vi får ett fåtal dominerande aktörer på marknaden och inom varje produktionsgren. Vad som har hänt är att produktionen på privategendomens grundval har genomfört ett församhälleligande av arbetarna och produktivkrafterna, men där den samhällliga egenskapen framstår som något som inte tillhör dem själva utan kapitalet. Och framför allt tillhör produktionens produkter inte arbetarna, utan den enskilde kapitalisten.

Nästa steg är förstas att expropriera expropriatorerna. Dit har vi tyvärr inte kommit riktigt än. Vad som händer i detta skeende är att separationen mellan arbetskraft och produktionsmedel upphör, de båda kan nu försonas i bemärkelsen att privategendomen förvandlas till samhälllig egendom: Produktionens främsta syfte är inte att producera varor och bytesvärden, utan att producera bruksvärden som distribueras i samhället. Men detta gör inte att de samhällliga produktivkrafterna framstår som en yttre makt i kapitalets ägo som förslavar arbetaren vid produktionsmedlet. Tvärtom används de rationellt och medvetet på kollektiv basis. Arbetstiden kan minska till den grad att endast det arbete är nödvändigt att utföra som krävs för att reproducera samhällets medlemmar samt fylla en reserv- och ackumulationsfond, vars storlek bestäms gemensamt. Nya verksamheter och aktiviteter etableras på den fria tid som den samhällliga produktivkraften möjliggör. Vi får ett kommunistiskt samhälle.

8 Vidare läsning

- David Harvey: *www.davidharvey.org, A companion to Marx's Capital*
- Fronesis nr 9-10: *Arbete*
- Isaak Illich Rubin: *Essays on Marx's Theory of Value*